

לתולדותיה של הספרות העממית בידיש*

אייזיק מאיר דיק (1814–1893) היה לא רק הראשון, אלא גם היחיד בין הסופרים המכונים 'סופרי ההשכלה', אשר במשך שנים ארוכות ביקש להירתם ולספק את צורכי קהל הקוראים בידיש באמצעות ייצור המוני של ספרונים משלו. ייחודו לא היה רק בכמות, אלא גם באיכות, במאמץ להסתגל אל הביקוש והמסורות של המון הקוראים. אייזיק מאיר דיק, אפשר לומר, היה הסופר המקצועי הראשון בספרות יידיש, ולא רק מפני שקיבל תמורה על חיבור ספריו וגם אמנם התפרנס מן הכתיבה, אלא מפני שהוא עבד למען ביקושי השוק, ובמידה מסוימת מילא גם את התפקיד המיועד בימינו לעיתונות! מכאן גם האופי הרב־גוני של ספרי אייזיק מאיר דיק: ליד חיבורים משכיליים, וספרי מדע פופולארי וביקורת של אורחות־חיים, הוא עיבד גם סיפורי־מעשיות, אגדות־להר"ם רוסיים (למשל בספר ווונדער איבער ווונדער (כלומר פלאי פלאים)), תרגום כתבים מעניינים מן הספרות העברית הישנה, כמו, למשל, את יון מצולה של נתן נטע האנובר, את מגילת איב"ה של יום־טוב ליפמן הלוי הֶלֶר, את תיאורי המסע של ר' עובדיה בארטנורה ואפילו ספרי מוסר, כמו מסילת ישרים של רמח"ל או צוואתו של אברהם דנציגר בית אברהם. אך הפוריות השופעת הזאת באה לידי ביטוי רק עשרות שנים אחרי מלחמת קרים (1853–1856), שאֲדִיקָה החברתיים והפוליטיים העירו וניחשלו גם את מימיה הקרושים של הביצה היהודית וגרמו להתהוותה של תקופה חדשה בתולדות יהודי רוסיה. מכאן גם התזוזה והתמורה בספרות יידיש, שבאה להציג את הבעיות החדשות אשר עלו וניצבו בפני היהודים ברוסיה. אייזיק מאיר דיק אמנם כתב את ספרו הקטן דער אומגליקלעכער עמינדב עוד לפני מלחמת קרים (1847), אך ברור, שעד אמצע שנות ה־50 הוא לא היה הַמְסַפֵּק העיקרי של חומר־קריאה לקהל היהודי.

המון העם היהודי גם אז כבר לא הסתפק אך ורק בספרות דתית, בספרי המוסר המסורתיים או אפילו בצאינה וראינה, אף כי הימים ההם – במחצית הראשונה של המאה ה־19 – כבר דאגו להעתיקם מן הנוסח המגורמן הקפוא והיבש אל לשון־העם, ממש לידיש.

* מסה זו ראתה אור בירחון ייווא בלעטער בוילנה, כרך שלישי, 1932, חוב' 3, עמ' 240–259. פרטים על המחבר ראה במסתו של מיכאל אסטור 'זלמן רייזען' חוליות 4, קיץ 1997, עמ' 141–150.

והרי זו משימה המחכה לחוקרי תולדות ספרות יידיש: לחקור באופן יסודי את הספרות העממית ביידיש, החל ממצצית המאה ה-18, כזרם עצמאי ומקביל לספרות ההשכלה. הולך ומתברר, שספרות עממית כזאת לא רק היתה קיימת, אלא גם עלתה כפורחת. ויעידו על כך הפרטים הביבליוגרפיים, הקטועים לפעמים או אף האקראיים, שנצטברו בעיקר בזמן האחרון. עתה מתחילים להתעניין במיוחד בתופעות הספרותיות ביידיש, שלפני כן נהגו לבטל אותן ולהתעלם מהן. ואין זו רק משימה ביבליווגית, אף לא דרך להכרת הקורא העממי היהודי על סף התקופה החדשה בספרותנו; בספרות העממית הזנוחה והשכוחה הזאת אחוזים שורשיה של התפתחות ספרותנו בזמן החדש.

* * *

מאקס עריק מסיים את המבוא לספרו תולדות ספרות יידיש – מימיה הקדמונים ועד תקופת ההשכלה (עריק 1928) בדברים הבאים:

“במאה ה-18 מתחילה הירידה במדרון של ספרות יידיש הישנה. המוני היהודים היו בזמן הזה שקועים ברלות ונבערים מדעת, ואילו בקרב האינטליגנציה ובני השכבות העשירות גבר משנה לשנה תהליך ההתבוללות. ספרות יידיש הישנה במסגרותיה הקיימות מיצתה את כל אפשרויותיה. ספרות זו גססה והלכה למות מוות טבעי. תנועת ההשכלה רק הושיטה את נגיפת החסד לבניין הגדול, אך הרקוב, שהזמן זה מכבר כרסם את יסודותיו” (עמ' 23).

זו היתה תיזה מקובלת בהתוויית קווי-המיתאר של תולדות ספרות יידיש. אלא שלאור העובדות החדשות ההולכות ונחשפות לעיניהם של חוקרי ספרות יידיש בתקופת ההשכלה – מן הראוי לתקן ולחדש את התיזה הזאת. ספרות ההשכלה בשום אופן אינה ממיתה או מבטלת את קיומה של ספרות יידיש הישנה על מפתן המאה ה-19. ספרות זו חיה וקיימת במשך כל המאה בצידן של המגמות החדשות, שאנו נוהגים לראותן כשייכות למתחם ההשכלה. היא אמנם מחליפה את מרכזיה: בעוזבה לחלוטין את ישובי היהודים במערב אירופה ובמרכזה, היא מתגברת על הצורות המסורתיות של לשון היידיש-שטיטש הקפואה בספרים ופורצת בביטחה, חרף מספר סטיות או אפילו חזרות, אל זרמי לשון-העם האמיתית והחיה. אפשר אמנם שזה התרחש לא בלעדי השפעתם של סופרי ההשכלה כמנדל לפין (1749–1826) וחיילק הורביץ (1749–1822). אך אם מדובר בתוכן או בז'אנר – אין ספרות יידיש הישנה מתפוגגת מכול וכול. אף על פי שאין היא מעלה רעיונות חדשים ואינה מרחיבה את תחומי ענייניה – היא בכל זאת נשארת במשך עשרות שנים חומר-הקריאה העיקרי של הציבור הרחב. באותה שעה עצמה היתה ספרות ההשכלה החדשנית קניינם של חוגים מצומצמים גרידא. היא אמנם עוררה מגמות חדשות והצביעה על כיוון חדש, אך לא הפכה למעשה לגורם בעל משקל ותוקף. צריך אמנם לדון את התופעה 'לפי פסגותיה', ויש חשיבות רבה לזרעים החדשים, שהחלו לנבוט, לתפוח ולהבשיל בחיקה של ספרות יידיש. זה היה חשוב יותר מאשר ללעוס מחדש מסורות ספרותיות שאבד עליהן כלח. אך מאידך גיסא

תהיה זו מידה של חד־צדדיות דווקא מתוך התבוננות בחורש הדליל של העצים בצעירים, הדור הראשון של סופרי־ההשכלה בידיש, לא לראות את היער העבות של הספרות העממית, שבצילו דווקא מצא איש־העם היהודי את מחסהו וסיפוקו הרוחני. ואם מוטל עלינו למשוך את 'ימי הביניים היהודיים' ולהאריכם עד המאות האחרונות, ניאלץ מכוח העובדות לקבוע, שספרות יידיש הישנה נתקיימה כאנאכרוניזם ממש עד הזמן האחרון.

ליאו וינר (1862–1939), ההיסטוריון הרציני הראשון של ספרות יידיש במאה ה־19, העיר את תשומת הלב אל האנאכרוניזם הזה וציין, שאת הספרונים, שהחלו להופיע לאחר המצאת מכבש הדפוס, ניתן למצוא כצורתם וכתונכם – פרט ללשונם – במאות מהדורות, שראו אור בוויילנה או בווארשה עוד ב־1898. אפשר שיש כאן קורטוב של הגזמה, אך כאשר בוררים ובודקים את הפרסומים השונים, ניתן לחזק את ההתרשמות, שתופעות ספרותיות ישנות חוזרות ונישנות במאה ה־20, אם גם במתכונת שונה. 'הארץ בכל זאת טוב ותסוב' ויחד עימה גם התחום הקרוי 'ימי הביניים היהודיים'. בראש וראשונה הולך ומשתנה הלבוש הלשוני. מתחדשת השליטה של היידיש החיה והרוטטת. מתרגמים מחדש את ספרי־הדת הישנים, את התנ"ך, את הצאינה וראינה, את הסידור, את המחזור, את התחינות, את ההגדה וכו'.²

גם ספרות המוסר ביידיש לא נעלמה בנשייה. אפסו מן השוק רק ספר מידות³ ודער בראַנטשפיגל,⁴ שנשרו כבר מזמן מן המדפים (הראשון לא הודפס מחדש מאז 1586, ואילו השני – מאז 1736). לעומת זאת זכו לפופולאריות במאה ה־19 כבעבר הספרים לב טוב,⁵ שמחת הנפש,⁶ קב הישר,⁷ אמונת ישראל של גדליה טייקיס,⁸ וספרי־המוסר שתורגמו מעברית מנורת המאור, חובות הלבבות, שבט מוסר, אבן בוחן ואחרים. אלה נדפסו מהדורה אחר מהדורה, שלא לדבר על עשרות ספרי־מוסר חרשים.

לא פסקו להופיע מחדש עיבודים של כתבי היסטוריה ישנים: ספר יוסיפון, שארית ישראל של מנחם מנס, שבט יהודה, יון מצולה,⁹ תיאורי ארץ־ישראל, סיפורי עשרת השבטים, מגילת איב"ה¹⁰ ועוד.

אפילו הבבאי־בוך המפורסם, שנכתב בידי 'השפילמן היהודי האחרון' אליהו בחור ממש על גבול ימי־הביניים, הופך רק במאה ה־19 (במידה שידיעותינו הביבליוגרפיות מגיעות) לסיפור פופולארי באָבע־מעשה. במשך שלוש מאות – ה־16, ה־17, וה־18 – יצאו לאור רק 5 מהדורות (איזנה 1541, שמאקס ווינרניך גילה ב־1931 בספרייה העירונית בציריך, פראג 1660, אמסטרדם 1661, פראנקפורט על־ייד הנהר מיין 1691 ווילמסדורף 1719). לעומת זאת העיבוד העממי בפרוזה של הרומאן־בחרוזים, פרי עטו של אליהו בחור, הופיע במשך כשליש־של־מאה – רק בבית־הדפוס של האלמנה והאחים ראָם בוויילנה – ב־10 מהדורות (1824, 1836, 1839, 1841, 1848, 1849, 1852, 1854, 1857, 1860). יתר על כן יצאו לאור מהדורות בערים אחרות ובארצות אחרות, כמו למשל, באמסטרדם (ברשותי נמצא ספר, ששימש כנראה כנוסח, שהדפוס בוויילנה חזר והדפיס פעם אחר פעם). ליאו וינר מזכיר מהדורה משנת 1895, וב־1909 פרסם

יצחק פונק בוילנה נוסח בשם 'די געשיכטע פֿון בבֿאָן' (תולדותיו של בבא) (השווה: לוריא 2000: חוליות 6, עמ' 11-50).

דברים דומים ניתן לומר על אודות המעשה־בוך, שראה אור בבאזל ב־1602 על־ידי מוכר־הספרים יעקב בן אברהם פולאק ממזריץ', ועיבודו הקצר של אלעזר ספרא פאָוור נשא כותרת סיפורי הפלאות, והוא בוודאי חזר והודפס פעמים רבות במרוצת המאה ה־19, יותר מאשר המקור כמאתיים שנים לפני כן. במאה ה־19 – המשיכו לקיים את המסורת הישנה. התרגום לידיש של מחברת הערן והתופת מאת עמנואל הרומי, למשל, יצא לאור בעיבוד מקוצר במאה ה־19 תחת הכותרת ספר עמנואל.

בן המלך והנזיר,¹¹ שמהדורתו השלישית בידיש (ז'ולקבה 1771) מגיעה מבחינה לשונית אל תחומה של ספרות יידיש החדשה, חזר ונדפס, למשל, בווארשה בשנת 1870. משלי שועלים של ר' יעקב בן בונם קופלמן,¹² שפורסמו לראשונה בפרייבורג בשנת 1585 בערך, עברו עיבוד מחדש ויצאו לאור בוילנה ב־1825 (ויש גם מהדורה שהופיעה בווארשה ב־1840).

אם נתעכב ונקדיש לעניין זה מקום רב נתעלם מן העובדה, שהחומר כולו עדיין לא כונס, לא כל שכן – גם לא נחקר ולא עובד. והרי זה תפקיד לביבליולוגיה של ספרות יידיש לערוך, בראש וראשונה, רשימה מלאה ככל האפשר של הפרסומים בידיש במאה ה־19, שהם מהדורות חדשות של כתבים, שהופיעו בתחום הספרות המוקדמת.

★ ★ ★

אך ככל תיזה כללית דורשת גם התיזה בדבר צמיחת ספרות יידיש המוקדמת לתוך המאה ה־19 מידה לא קטנה של הסתייגויות. על אף הכול אין ההיסטוריה חוזרת. אם החזרות מתרחשות בשינוי נוסח, זה סימן שצומח על קרקעה של ספרות יידיש המסורתית אורגאניזם חדש, שאני מרשה לעצמי לכנותו – אמנם בכינוי כללי מדי – ספרות עממית בידיש.

בראש וראשונה ניתן לציין קו אופייני לספרות הזאת: נטייתה אל חומר סיפורי, אל בלטריסטיקה פרימיטיבית של האגדה, אל סיפורי המפגש שלא כדרך הטבע או אל סיפור עתיר־הפגישות. מה שמשך את קורא היידיש העממי, כמו גם כל קורא אחר, בספרות השפילמנים, בסיפורי־האבירים ובמעשייה העממית – מצא עתה את ביטוי בתרגומים מתוך סיפורים לא־יהודיים או תיאורי מסעות, אך גם בסיפורים מקוריים בידיש ומעשיות עממיות. על מידת כוח המשיכה של חומר־המעשיות יכולה להעיד, למשל, העובדה, שמהדורת אלף לילה ולילה¹³ היא קובץ הסיפורים הגדול ביותר בהיקפו בספרות יידיש מן המחצית הראשונה של המאה ה־19. העותק הנמצא בספריית יווא בוילנה (החסר את עמוד השער) הוא בעל 842 עמודים! (בכתב משקט וביידיש־טייטש).

באלף לילה ולילה גם מקור הסיפור הפופולארי מאוד בידיש של צַנטורה ונטורה, הפורש את האירועים המופלאים של סינדבאד יורד־הים. המהדורה

המוקדמת ביותר הידועה לי בשם גליק איז פֿיל בעסער וויא קלוגהייט ומזל עדיף במידה רבה על חוכמה, הוצאת סודילקוב 1836.

אלא שהסיפור הנוכרי אף פעם לא היה מרכיב אורגאני של היצירה הספרותית בידיש. לא כל שכן בתקופת החסידות שקמה ושגשגה, עוררה את דמיון המוני העם ויצרה אוצר עשיר של מעשיות ואגדות, שהיו בבחינת המשך טבעי של ספרות־הסיפורים ביצירות יידיש המוקדמות.

ספרות־המעשיות החסידית, שיצירותיה הראשונות בדפוס הן סיפוריו הסימ־בוליים של רבי נחמן מבראסלאב והמחזור שבחי הבעש"ט (שניהם ראו אור ב־1815), בעברית וביידיש. שני הקבצים לא זכו עדיין למחקר ממצה.¹⁴ מדובר כאן בהיקף רב ביותר, המתפצל ואובד בעשרות ומאות קבצים גדולים, קטנים וקטנים־מהם ואף בפרסום של מעשיות בודדות, ההולכות ונדפסות עד עצם היום הזה בוילנה ובווארשה ובלובלין ובלמברג, בפֿשמישֿל ובפֿטריקוב.

ל. הולמשטוק, האספירנט של המדור ליידיש באקדמיה של רוסיה־הלבנה, השתמש בזמן האחרון בחומרי השתייה של מעשיות חסידיות בעבודתו על 'אורח־החיים היהודי במאה ה־18' (האָלמֿשטאָק 1930: 25–120). הוא ביקש לדלות מתוכן את הגרעין ההיסטורי בכוונתו לחשוף את התוכן הסוציאלי הטעון וְחומר בחברה היהודית במאה ה־18.¹⁵

בד בבד עם האגדות הטוות את המיתוסים על אודות מייסדי התנועה החסידית משתור ועולה גם סיפור־העם היהודי ביידיש. דוגמה מצוינת יש לנו, למשל, בדמות מעשה מאליהו הנביא, סודילקוב 1834. בדרך זו עושים שימוש רב בסיפור יהודי מסורתי, שהיה מאז ומתמיד חומר־קריאה אהוב ומיוצג היטב אפילו בספרות־המוסר ביידיש. המקורות שמהם שאבו הַמֶּאֱסָפִים והמְכַנְסִים של ספרי־המעשיות¹⁶ מאז ובעצם עד היום היו הגמרא, המדרש, המעשה־בוך וכו'. עתה כאז. הם גם המקורות של 'סיפורי־מעשיות' למיניהם, שהיו סחורה מבוקשת מאוד ועוברת לסוחר בשוק־הספרים לאורך המאה ה־19. והרי זו משימה חשובה לאסוף ולחקור את המהדורות השונות למען ציוני־הדרך בתולדות־הספרות ביידיש וביצירות הפולקלור. אלא שהחומר לא כונס עדיין, אף לא נרשם בביבליוגראפיה, ומי יודע כמה יצירות מסוג זה אבדו לנצח. והספרונים האלה ראו אור בכל מקום שבו היה קיים בית־דפוס יהודי: בוילנה ובווארשה, בסודילקוב ובבֿרֿדיֿצ'ב, בוֿיטומיר ובלאשצ'ב, בלמברג ובז'ולקבה. ואם לדון על פי הספרונים הידועים ומידת נדירותם – אפשר להעלות על הדעת כמה מהם חסרים לצורך חשבון ממצה. ואופייני הדבר, שאפילו פרופ' לִיאָו וינר, שהחל לפני כארבעים שנה לאסוף את ספרוני־המעשיות ביידיש, ואפילו נסע לשם כך במיוחד לפולין, כבר לא הצליח למצוא את המהדורות שראו אור במחצית הראשונה של המאה ה־19. ואמנם אין אנו מוצאים באינדקס הביבליוגראפי, שנספח אל ספרו על תולדות ספרות יידיש ובו ממש הנסיון הראשון לרכז רשימה ביבליוגראפית של ספרוני־המעשיות ביידיש, רישום כלשהו של מהדורות מן המחצית הראשונה של המאה ה־19.¹⁷

* * *

מן הידיעות הזעומות, שהגיעו אלי עד היום על הספרות העממית בידיש בשנות העשור הראשונות של המאה ה־19, אני יכול להסיק, שבשלושים השנים הראשונות של המאה פורסמו יצירות הספרות הזאת בעיר סודילקוב שבבולין, כאשר היו שם מספר בתי־דפוס גדולים.

מהדורות הספרונים העממיים בידיש מסודילקוב הן, כפי הנראה, הנדירות ביותר מבחינה ביבליוגרפית. אני לא זכיתי לראותן במו עיני, ואף את רישומן לא מצאתי אלא לעתים רחוקות. כאשר ימצאו אותן בסופו־שלי־דבר ויגלו את טיבן וטעמן, ניתן יהיה להבהיר מספר עניינים סתומים בתולדות ספרות יידיש בראשית המאה ה־19. שכנעו אותי בזה שלושת הכרכים הקטנים בידיש, מפרסומי הדפוס בסודילקוב, שמצאתי בספריית האוניברסיטה בוולנה. שמספרם היה גדול יותר ניתן להסיק מן העובדה, שבמחזור 'אלערלייא מעשה ביכלעך' [ספרוני־מעשיות שונים], שיצא לאור על־ידי משה מדפיס, המו"ל מסודילקוב, נכללו לפחות 19 סיפורים (באשר הסיפור 'מעשה אליהו הנביא' מסומן במספר סידורי 19).

הכרך הקדום ביותר בין שלושת פרסומי סודילקוב כולל את הספרונים הבאים:

1. ספר דרשות הנערים... אין דעם ספר שטייט ווונדרליכע דרשות וואש איין קינד זאָל זיך לערנן ווען ביי זיין פאָטר אודר בייא זיין מחותן איז אַ ברית מילה אן און איין דרשה ווש ער זאָל זאָגין פאָר זיין פאָטר אין איין יום טוב: און וואש דער מלמד זאָל מיט אים לערנין בשעת ער הייבט אָן גמרא לערנן, און מיר האָבין עש מעתיק גיווען און עברי טייטש כדי אפילו דער פראָסטר עולם זאָל פאָר שטיין די דרשות... [בספר זה כלולות דרשות מופלאות, שעל הילד ללמוד אצל אביו או אצל חמיו בשעת ברית מילה או דרשה, שעליו להשמיע באוזני אביו ביום חג: וגם מה שעל המלמד לשנן עימו בשעה שהוא מתחיל ללמוד גמרא – העתקנו את זה ללשון עברי־טייטש, כדי שאפילו פשוטי העם יוכלו להבין את הנאמר].

2. ספר התחיה והפדות לרבינו סעדיה גאון זצ"ל. (ספרן זה הוא בעברית, אך לא חסרה בו כותרת משנה בידיש 'אלערלייא מעשה ביכלעך').

3. סדר ברכות המזון וקריאת שמע... (התרגם בידיש הוא כאן בלשון נקייה ונהדרת).

4. מעשה מרבינו סעדיה גאון ומשאר גאונים גדולים – אין דעם ספר ווערט דער ציילט זייער שייני מעשיות פון הגאונים הגדולים די ראשי גלויות און די ראשי ישיבות און זייער וינדרליכי מעשיות פון רבינו סעדיה גאון... [בספר זה מסופרות מעשיות יפות על אודות הגאונים הגדולים, ראשי הגלויות וראשי הישיבות וכן מעשיות מופלאות על אודות רבינו סעדיה הגאון...]

כרך שני של אותו משה המדפיס (שמו המלא: משה בן נתן־נטע בלישטערן), יצא לאור ב־1836, והוא כולל את הפרסומים הבאים:

1. ספק דברי חכמה – אן דעם ספר שטייט וואונדרליכי זאכין און גרושי חכמות וואש דראיי ברידר האבין בוויזען. [בספר זה נכתבו דברים מופלאים וחכמות גדולות ששלושה אחים הראו קבל עם ועדה].

2. ספר מעשה ניסים – אין דעם ספר ווערט דער ציילט דיא וואונדערליכי ניסים וואָש האָט זיך גיטראָפּין צו רבי שמואל חסיד... (בספר זה מסופר על אודות הניסים המופלאים שקרו לרבי שמואל חסיד...)
3. מעשה גדולה מן אומן ומן אוקריינא;
4. ספר ניסים נפלאים – אין דעם ספר ווערט דער ציילט די ווינדרליכי ניסים וואָס עש איז גיטאָן גיוואָרין צו די יודין אין די חידות ווש דער מלך האָט גיזאָגט צו זיינע הערן אונ דורך זיין חכמה האָט ער דער קלערט דעם אמת; אונ דש גרוש חשיבות ווש די יודין זענין דענמאָלט גיווען צווישן די אומות; אונ נאָך פיל ווינדרליכי מעשיות; הש"י, זל אונז הינט אוך גיבן חן אין די אונגן פון די אומות; אונ ער זאָל אונז אוש לייזן במהרה בימינו אמן. (בספר זה מסופר על אודות הניסים המופלאים שנעשו ליהודים בחידות שהמלך הציג לפני שריו ובתבונתו הוא הסביר את האמת; (מסופר) גם על מידת החשיבות שהיהודים זכו בין האומות; ועוד סיפורים מופלאים; יעניק נא השם־יתברך חן בעיני האומות; שיצילנו במהרה בימינו אמן).
5. מעשה מהגאון של"ה ושאר גאונים גדולים זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל אמן.

הכרך השלישי כולל פרסומים של מדפיס אחר, יצחק־אייזיק וַײַצנפֿלד. כונסו בו שתי יצירות גדולות יותר: ריזו בשרעבונג פון הרבי ר' לוי פון אמשטרדם (תיאור מסעו של הרב ר' לוי מאמסטרדם); ועוד גליק איז פיל בעסר פון קלוגהייט (טוב מול מחכמה), יתר על כן שלוש יצירות קטנות (בשלושתן חסר דף השער).

ואלה הן: דברי הימים למשה רבינו ע"ה, מעשה נחמדים ותלאות המורים. מן הקבצים האלה נכנסו הספרונים 'ספר מעשה ניסים', 'מעשה גדולה מן אומן ואוקריינא' ו'מעשה נחמדים' אל הקובץ סיפורי מעשיות, סודילקוב, תקצ"ד. כולם ביחד עשויים לשמש מעין חתך של הספרות העממית בידיש בשליש הראשון של המאה ה'19. זו מעין אנתולוגיה של ספרות זו בתקופת־המעבר שלה – מן הספרות הישנה אל היצירה הספרותית בידיש. דווקא מוזה, שקובץ מעניין מעין זה של יצירה ספרותית בידיש כלל אינו מוכר כמעט לביבליוגראפים שלנו, ואף לא לחוקרי הספרות, אף כי הוא היה פופולארי מאוד בשעתו ואפילו יצא לאור במהדורות אחדות, לרבות תדפיסים והעתקות של ספרונים בודדים.

היחיד שאמנם מציין את הקובץ סיפורי מעשיות הוא יצחק־אייזיק בן־יעקב בספרו אוצר הספרים (וילנה 1880), בעמ' 423, הערך 461. לצערי אין המהדורה הראשונה (סודילקוב תקצ"ד) מוכרת לי. בספריית האוניברסיטה של וילנה מצאתי שתי מהדורות מאוחרות יותר – משנת תר"ה (1845) ותר"ח (1848). גם בן־יעקב מזכיר את שתי המהדורות האלו. ניתן להכיר, ולא רק על פי השערה, אלא גם על פי הנוסח האוקראיני של הלשון, שאלה אינם אלא העתקים של מהדורת סודילקוב, אם גם שזורים בשינויי כתיב וסגנון זעירים. הנוסח האוקראיני נשמר אפילו במהדורה של 1848, קל וחומר – במהדורת 1845 (למשל, הנוסח 'זענען' במקום 'זינען'...).

בקובץ סיפורי מעשיות נכללו 15 ספרונים, והם:

1. ספר אלדרד הדני;
2. ספר נשיקות משה;
3. ספר סיפורי מלחמות ומעשה אשה ושבעת בניה;
4. מעשה גדולה מן אומן ומן אוקריינא;
5. ספר משל ומליצה;
6. ספר מעשה יהודית;
7. ספר מעשה ישורון;
8. ספר סיפורי מעשיות מתלמוד ומדרשים;
9. ספק מעשה צדקה;
10. ספר מעשה גזירת הרועים;
11. ספר מעשה ניסים מה שקרה לר' שמואל חסיד;
12. ספר הנהגות הנשים;
13. ספר צוואת רבי אליעזר הגדול;
14. ספר מעשיות נחמדים;
15. ספר מעשה פון ארץ־ישראל.

מתחת לשמות הכותרת העבריים, כפי שהיה נהוג בספרות יידיש הישנה, נרשם פירוט כלשהו ביידיש, המוסר בקיצור את תוכן הספר, למשל:¹⁸

ספר אלדרד הדני – מסופר בו אודות הגבורות של אלוהים ברוך־הוא ובמעשי חסדיו לישראל; וכן מסופר כאן היכן נמצאים עשרת השבטים וכיצד מולך עליהם מלך; והצדיק אלדרד בן שבט דן – סיפר את כל זה; גם על בני־משה רבינו ע"ה, השוכנים מעבר לסמבטיון – והם כולם צדיקים גדולים ופלאי־פלאים; מי יתן והשם יתברך ישלח לנו את גואל הצדק וכולנו נזכה לראות כל זאת כמו עינינו אמן; נדפס בוויילנא, שנת תר"ח לפ"ק.

במהדורת 1845 רשומה הכותרת 'סיפורי מעשיות' רק בציון שם הספרון ברוסית – מספר העמודים 292, במהדורת 1848 – 303. ההפרש מוסבר בשוני של גודל עמוד־הקָדָר (ב־1845: 11–18 ואילו ב־1848: 10–16). הכתב במהדורת 1845 גדול יותר.

המהדורה השנייה של סיפורי מעשיות (וילנה 1848), שאושרה על־ידי הצנזור י. פוק ברשיון מיום 30.11.1847, היא זהה לחלוטין למהדורת 1845 פרט למספר שינויים קלים בכתיב ובסגנון.¹⁹

סיפורי מעשיות חזרו, כנראה, ונדפסו מחדש פעמים אחרות. מהדורה מאוחרת יחידה המוכרת לנו – מאוצר הספרייה של אוניברסיטת וילנה – היא משנת 1854, יצאה לאור על־ידי הוצאת הספרים של האלמנה והאחים ראָם, נבדקה ואושרה על־ידי הצנזורה ביום 30.12.1853 בוויילנה, חתום פאָנול קיקולניק. אופייני הדבר, שבמהדורה זו חסרים הספרונים 'מעשה גדולה מן אומן ומן אוקריינא' ו'מעשה ישורון'. ברור, שהם נפסלו על־ידי הצנזור. מקץ חמש שנים חל איסור מטעם שלטונות הצאר ניקולאי על פרסום שני הספרונים שתוכנם היו גזירות, רדיפות עלילות הם על יהודים.²⁰

הקבצים אֶלֶרְלֵי מַעֲשֵׂה־בִּיכְלֵךְ וְסִיפּוּרֵי מַעֲשִׂוֹת מֵהוּוִים מִמֶּשׁ מִפְעַל בעריכתם ואוצר בלום של לשון יידיש העממית האמיתית, לשון נקייה, עסיסית ומושרשת בסגנון העממי המסורתי. היתה זו ממש מהפכה בהשוואה אל נוסח הלשון ששרר בספרות יידיש עד שלהי המאה ה־18. וזהו הרי התפקיד המוטל על הפילולוג היהודי: להתעמק ולחקור את אוצר־הלשון הטמון במהדורות סודילקוב הנ"ל, לרבות הכתיב האופייני החדש שלהן.

אשר לתוכנם של ספרוני המעשיות, יש לציין שהוא בעיקרו מסורתי. וכך אנו מוצאים בסיפורי מעשיות דגמים מכל המינים מתוך הספרות הישנה, בעברית וביידיש. ב־15 היצירות של סיפורי המעשיות נכללים נושאים מתוך הספרים החיצוניים ('סיפורי מלחמות ומעשה אשה ושבעת בניה' וכן 'מעשה יהודית'), וכן מתוך האגדה ('נשיקות משה', 'סיפורי מעשיות') וגם מתוך המעשייה העממית ביידיש ('מעשה צדקה', 'מעשה ניסים', 'מעשה נחמדים') וגם מתוך הספרות ההיסטורית ('ספר אלדר הדני', 'ספר מעשה גזירת הרועים') וגם מתוך רישומי כרוניקות ('מעשה גדולה', 'ספר מעשה ישורון', 'מעשה ארץ־ישראל'). יתר על כן – מתוך ספרי־מוסר ('ספר הנהגות הנשים', 'ספר צוואת רבי אליעזר הגדול').

חלקם של הספרונים פורסם כבר לפני כינוסם לקובץ, דהיינו:

אלדר הדני – הסיפור הדמיוני המפורסם על הנוסע ההרפתקן מן המאה ה־9 שפורסם תחילה בעברית בנוסחים שונים במנטואה עוד לפני 1480 ובקונסטאנטינופול – ב־1516 וב־1519; תורגם ללאטינית, צרפתית ורוסית – ויצא לאור ביידיש ב־1609 בערך (וב־1700?) בדיסה, ב־1723 ביסניץ על ידי ר' שמעון הירש ברב' נתנאל ב־1698 בפראג, ב־1769 בפֿירט, וכן נכלל בספר שארית ישראל של מנחם מנס.²¹

נשיקות משה הוא לכל הנכון תדפיס מתוך הספר הקטן פטירת משה שם עולם, שהמחבר המפורסם של בית אהרן – ר' אהרן בן שמואל – תרגם מעברית לפי בקשת רעייתו. דברי הימים של משה יצא לאור בפראנקפורט־על־האֶוֶר ב־1697 (לפי אלעזר שולמן – בפֿירט 1693). לא היתה לנו, לצערי, אפשרות להשוות את מהדורות וילנה של 'נשיקות משה' עם הפרסום הראשון. בן־יעקב מציין העתק בדפוס וילנה של נשיקות משה של אהרן בן שמואל משנת 1808 (תקס"ח) ומעיר, שהיו מהדורות גם לפני כן וגם אחרי־כך.²²

די מעשה גדולה מן האומן ומן אוקריינא תיאר שמעון דובנוב בהיסטאָרישע שריפֿטן של יווא (כרך 1, עמ' 27–54) וכן פרסם את כל הנוסחים של הכרוניקה העממית – שהיא בבחינת התעודה היהודית היחידה כמעט של תולדות החורבן היהודי באוקראינה בשנת 1768. לנגד עיניו של דובנוב היו העתקים של המהדורות הבאות: נוסח קצר, מגורמן במקצת, שפורסם כנספח לספר ספר פוקח עֵוְרִים הוא ספר גורלות, פֿירט 1783, מהדורת סודילקוב תקצ"ד ומהדורת וילנה תר"ה. דובנוב לא הכיר אפוא את מהדורת וילנה 1848.²³

אפילו מקץ עשרות שנים לא הרשתה הצנזורה הצארית להדפיס מחדש את

הכרוניקה העממית החשובה על אודות השחיטות של ההיידמאקים – לא בקובץ של שלום-עליכם יודישע פּאָלקס-ביבליאָטעהעק (1888) ולא בקובץ של גורלאנד-כהנא לקורות הגזרות, אודסה 1893. שניהם פרסמו רק קטעים מסוימים.

מעשה ישורון – את הסיפור כתב הגאון המקובל המפורסם מוהר"ר שלמה, זה שחיבר את הספר שמן טוב והוא כתב על מה שקרה בזמנו, כאשר העלילו על הרבי יצחק ישורון עלילה ועינו אותו בייסורים גדולים, כפי שכתוב בספר, ואלוהים ברוך הוא חנן לו כוח להחזיק מעמד ולשאת את הייסורים. מכאן ניתן לראות את הניסים שהאל ברוך הוא מחולל למען יהודיו.

זהו אותו הספר הקטן, המסומן אצל בן-יעקב 1880 (ערך 1862, עמ' 355), שהודפס עוד לפני כן בידיש בוויילמְרסדורף, בברלין (בערך ב'1710 – ראה בקטלוג בודלאיאנה של שטיינשניידר) וכו'.

התוכן של ספר גזירת הרועים, וכן של ספר ניסים נפלאים מן המחזור אַלערליי מעשה ביכלעך מועתק משבט יהודה.

ספר הנהגות הנשים היה במקורו ספר-מוסר, שמן הראוי להשוות בינו לבין ספרי-נשים כדי לציין את ייחודו וחידושו.

ספר צוואת רבי אליעזר הגדול – זו הצוואה שהתנא רבי אליעזר הגדול הניח לבנו הורקנוס... פורסם בעברית תחת הכותרת אורחות חיים. הודפס בידיש באמסטרדם (ת"ט-1649) ואולי אף לפני כן, בהאנוי, בתרגומו של ר' יעקב בן משולם (ראה בן-יעקב 1880: ערך 982, עמ' 510).²⁴

הספר מעשה ארץ ישראל – כיצד נסע ר' יוסף סופר לארץ-ישראל, והוא כתב מכתב מא"י ומצפת תוב"ב על דבר הניסים שאלוהים עשה ליהודים בארץ-ישראל ובצפת בשנת תקכ"ב, ואנו כאן העתקנו אותו ללשון עברי-טייטש". לא ידוע לי האם ספר זה יצא לאור גם בעברית. בן-יעקב מציין רק את המהדורות בידיש.

כבר הערתי לעיל, שהספרים ספר מעשה צדקה, ספר מעשה ניסים וספר מעשיות נחמדים, שנכללו בקובץ ספר סיפורי מעשיות (שזהו הקובץ כולו וגם שמו של ספרון מס' 8 הכלול בו), שמקורם בגמרא, במדרש וגם במעשה-בוך. אך לאט לאט חודר גם יסוד סיפורי-העם החדש יותר; הריני משער שספר מעשה צדקה הוא פרי של יצירה עממית מאוחרת ("בספר זה מסופר שפלוני מסר את בגדי בתו ואת הנדוניה שלה לכלה אחרת. וגם יוספר על אלמוני שהיה מכניס אורחים ובעל צדקה גדול ומה שקרה בימי חייו וכיצד התנהג, כיצד התפלל עם האבות אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן ודוד המלך; וסופו היה טוב מאוד ובזכות הצדקה יבוא במהרה בימינו גואל הצדק, אמן סְלֵה").

על טיבו יעידו יסודות אורח-החיים, שאמנם אינם חזקים ביותר. לעומת זאת ניתן לומר בבטחון, שמעשה מאליהו הנביא (מתוך הכרך הראשון של אַלערליי מעשה ביכלעך) הוא, לפי הערכתי אחד מסיפורי-העם הקדומים ביותר, המתרחשים בסביבת הארצות הסלאביות, והמשקף קווי-אופי של אורח-החיים ואפילו רמזים אל הפיצול המעמדי. מן הראוי להדפיס סיפור זה בשלמותו הן מפני צורתו וסגנונו והן מפני תוכנו – על כן לא אתעכב כאן עליו ועל פרטיו.

הנושא הסוציאלי בא לידי ביטוי עוד יותר בפאמפּלֵט תלאות המורים, הכתוב

בחרוזים. זוהי תעודה חשובה ובלתי ידועה עד כה של הספרות העממית ביידיש, והיא משתרעת על פני זוג הקונטרסים האחרונים במחזור סיפורי המעשיות של וייצנפלד.

פרסמתי אותו בכרך הראשון של כתבי המדור הפסיכולוגי-הפדגוגי של ייווא. אולם יש עניין גם ביצירה הראשונה במחזור של וייצנפלד²⁵ תיאור מסע של הרב ר' לוי מאמסטרדם. אפשר שיש לנו כאן רומאן-הרפתקאות מקורי נפלא ביידיש. מכל מקום לא הצלחתי עד היום הזה למצוא מקור לתיאור-מסע מיוחד במינו הזה (שאגב לא צוין על-ידי אף אחד מן הביבליוגראפים!), אשתדל לחזור לעניין הזה בעבודה מיוחדת.²⁶

עניין מיוחד באנתולוגיה סיפורי מעשיות מעורר ספר משל ומליצה ("מוסר חכם, המדריך את האדם כיצד להתנהג בעולם, שלא יעלה כעיקר בחיים את הכסף; שיתמסר לתורה וליראת השם; שיקנה לעצמו חיי נצח – ואז יהיה לו טוב בעולם הזה ובעולם הבא והוא יזכה בחייו לבואו של הגואל לציון במהרה בימינו אמן").

ספר זה כתוב לא בפרוזה, כיתר ספרי הקובץ, אלא כמאקאמה, בסגנון הפואמות הדידקטיות מימי-הביניים. ארשה לעצמי לצטט מספר פסקאות ראשונות: (הוספתי מספר סימני ניקוד כדי להקל על הקריאה – המתרגם).

"אמר יידידי: ער זאָגט יידידי דער זון אבימלך / איך וועל מאַכין בקאנט / אלע ליט פון דעם לאַנד / אלש וואָש האָט זיך מיר גטראָפן / אויף דעם וועג ווען איך בין פון דער היים אַנטלאָפן / איטלכר מענטש זאָל זיך נעמן איין שטראָף / אונ זאָל אויף וואכין אויש דעם נאַרישן שלאָף / נוא וויא איך בין פון מין שטאָט גצוגן / פון אזו איין שטאָט וואש איז ווונדרליך אין אלע אוגן / דרינגן איז איין טורם גרייכט, ביז צום הימל אוכין / וואש איטליכר טוט אים לובין".

[אמר יידידי: אומר יידידי בן אבימלך / הריני בא להשמיע / ובאוזני כל אנשי הארץ להודיע / מה שקרה לי בדרך ובמה נוכחתי / כאשר מביתי קמתי וברחתי / שילמד כל איש לקח-עונשו חיש מהר / ומשנתו שנת-טיפש יתעורר / כיצד הסתלקתי מעירי בלי משים / עיר שעניני כול מצליחה להקסים / שמגדלה פוסג אל-על בין עננים / והכול משבחים אותו ומקלסים].

"וויא עש איז גקומן ניין חדשים פון מין ריזן / האָט מיר הש"י איין וועג געטאָן וויזן / וואָש טוט זיך צו שפרייטן / אויף צווייא זיטן / איין וועג גייט אויף איין אָרט וואו אַלע ליט / זינען פון הש"י וויט / אנשים ונשים / זיינן וויא דיא חיות און נחשים / גנבען און רויבין / און אָן הש"י טוען זייא ניט גלייבן / טרינקן אונ עשן / אונ אָן הש"י טוען זייא פר געסן / פאַר אום רייניגן זייער ליבער / מיט פרעמדי ווייבר / וואָס זייער האַרץ גלוסט טוען זייא ניט פאַר מיידן / און איבער טראַכטין ניט אַז זייא וועלין מוזן יסורים ליידין".

[מקץ תשעה חודשי נסיעתי בערך / הראה לי ש"י דרך / המתפצלת לַפְּנִים / בפרשת-דרכים לשני כיוונים / דרך אחת מובילה למקום בו כל הבריות / מדרכי הש"י מתרחקים מאוד / אנשים ונשים / הם כחיות ונחשים / שודדים וגונבים / ואת האמונה בש"י עוזבים / סובאים וזוללים / ובש"י מזלזלים / את גופם מְטַמְּאִים

מאוד / בְּבִיאָהּ אל נשים זרות / אין הם מוותרים על שמץ משרירות ליבם / ולא חושבים על הייסורים שיהיו מנת חלקם).

"דיא אנדרע וועג איז גוועזן אויף דער רעכטער זייט / וואש מן גפינט דארטן פרומע לייט / וואָס טוען גאָט תמיד בעטן / אונ פון זיינע מצוות ניט אָפ טרעטיין / טאָג אונ נאָכט טוען זייא זיך אין די תורה במיהן / שלעכטץ טוען זייא ניט טאָן / אונ טוען אימר טראַכטיין / לייט צו לערנן פאַר הש"י צו פאַרכטן / טוען זיין ווערק לובין אונ בארימן / אויף אַלעס וואָס אויף זייא טוט קומן / דאָס בדיינקין האָט גטאן לאַנג דווערן / אויף וועלכי זייט איך זאָל מיך קערין / איך קאָן ניט געבן מיר קיין ראָט / וואו אַהין איך זאָל גיין אין וועלכי שטאָט / אוב אויף דעם אָרט וויא די לייט זיינען פרום און גוט / אודר אין דער שטאָט ווא מען ביז טוט".

והדרך השנייה הוליכה לימין / מקום שם יראי־שמים שוכנין / תמיד לאלוהים מתפללים / וממצוותיו אינם מְשִׁים כמו קלים / יומם ולילה הם הוגים בתורה / ומונעים עצמם מלעשות כל רע / תמיד רק חושבים לפיכך / איך לְלַמֵּד בני־אדם יְרָאת הַשֵּׁם יִתְבָּרַךְ / רק מקלסים ומשבחים את בריאתו / על כל אשר יעלה ויבוא / בדעתי נמלכתי זמן רב / אל איזו דרך אַשָּׂא פְעַמֵי עכשיו / איני מסוגל לעופץ לי דברים ברורים / אנה אפנה, אל איזו עיר מן הערים / כלום למקומם של לומדי תורה / או אל מְשַׁכְּנֵם של חורשי הרע).

"וויא איך טוא מיך אַזוי בדיינקין / און מיין האַרץ טוט זיך קרענקן / הייב איך אוף מיינע אויגן און זעה איין שטאָט אונ איין טורים / פון דעם פארום / אַרום איין מויער / אונ איין הויכן טויער / בעך וואָשר טוען אַרום גיין / גבויאט זייער שייך / איין גרושן שטורים פון פיל לייט / וואָס האַנדלן פון לענדר ווייט / זייער לוסטיג אונ פרייליך / איטלכר איז ביי זיך ווי איין מלך / פאַר הש"י האָט קיינר מורא / אזו וויא דיא שטאָט סדום אונ עמורה / איך בין גיקומן צו דער מויער / אונ גייא אַריין אין טויער / בעגענט מיך איין אלטר מאָן / מיט איין פאנצר וואָס ער אָן גקלייט אָן / מיט שווערד אונ שפיז / וואָר ער גגארט פון קאָפּ ביז פיס / ער וואר רייטן אוף איין רויט פערד / וואָס מאַכט גריבר אין דער ערד / דער מענטש וואָר פול מיט חניפות ושקרים / צו ריכע און צו אַרום / דער מענש האָט געהייסן פושל / ער איזט גוועזן איבער דער שטאָט דער מושל / איך בין פאַר גרויש מורא שיעור צו גאנגן / אונ בין צוריק גיגאַנגן / דער מאָן נעמט מיך צו מיט גוטע רייד / אונ אַנטפאַנגט מיך מיט גרויס פרייד / און זאָגט צו מיר: ווער בישטו יונגר הער / פון וואַנין קומשט אַהער / זאָג מיר פון דיין עלטריין אירי נעמן / זאָלשט דיך גאָר ניט שעמן / און דאָס אָרט / וואָש דו קומשט פון דאָרט / איך ענטפר אים: איך בין יידידי דער פרומן / איך בין צו דיר נאָר גקומן / איך זאָל לערנן דיין גיזעץ און גרעכט / איך וועל זיין דיין קנעכט / איך קום אַהער פון איין גרושע משפחה / מיין פאָטר איז גיוועזן איין בעל־מלאכה / מיין שטאָט הייסט מתקה: די טייארי / איין גרוישי האנדל שטאָט אַזו ווי אַייערע / איך בין אין דער שטאָט אַריין גיקומן / אונ קיינר האָט מיך ניט צוגנומען / קיינער פרעגט מיך ניט וויא איך קום אהער / אונ וואָס איז מיין בגער / איך בין פון אַיך צו פרידן אונ גינעזן / ווייל איר האָט מיך מקריב גיוועזן / וויא דער פושל הערט מיין שטים / ווערט ער גאַנץ פרום / אונ זאָגט: קומט צו מיר אין

מִיָּן הוּיז / אֶלֶץ אֹם רִינִיגִי הָאָב אִיךְ גּוּוֹאָרְפֶן אָרוּיֶשׁ / מִיָּן שְׁטוֹב אִיז יַעֲצֵט גֶּאָנֶץ
רִיִּין / קָאָנט אִיר בִּי מִיר גֶּאָסֶט זַיִן / אִיךְ וּוְעֵל אִיךְ מֶאָכֶן אִיִּין מֶאָל צִיִּיט / וּוִיא דִּיא
רִיכֵכֶע לֵיט / פֿון מִיָּן בְּרוּיט וּוְעֵט אִיר עֶשִׂין / אִיךְ וּוְעֵל אָן אִיךְ קִיִּין מֶאָל נִיט פֶּאר
גַּעסן / טֶרִינִקֶין וּוְעֵט אִיר מִיָּן וּוּיִן / אִיר וּוְעֵט רוּהִיג זַיִן / לִיגֶן וּוְעֵט אוֹף מִיָּן
בַּעַט / דָּאָשׁ זָאָג אִיךְ בֵּאמֶת נִיט מִיט גֶּשְׁפֶּעֵט.

וּכאֶשֶׁר הִרְהַרְתִּי כַךְ הִרְהוּרִים / וְלִיבִי מַעִיק עָלַי מְרֹוב דְּבָרִים / נִשְׂאֵתִי עֵינַי /
וּרְאִיתִי עִיר לִפְנֵי / מוֹקֶפֶת חוֹמַת מַגְדָּלִים / וְשַׁעַר גְּבוּהָ וְהִרְבֵּה חֵיילִים / וְתַעֲלוֹת
מִים בְּנוֹיֹת בְּשׁוּקִים / וְהַמּוֹן אֲנָשִׁים מִתְּגוֹרְדִים וְצוּעִקִים / הַבָּאִים לִמְכוֹר וְלִקְנוֹת /
מֵאַרְצוֹת זָרוֹת וְרַחֲוֹקוֹת / וְהַכּוֹל עֲלִיזִים וְשִׂמְחִים / וְחוֹשְׁבִים אֶת עֲצָמָם מַלְכִים / אִישׁ
אִינוֹ מַגְלָה מוֹרָא / מִפְּנֵי הַשֶּׁם־יִתְבָּרֵךְ – כְּמוֹ סְדוּם וְעַמּוּרָה / הִגַּעְתִּי אֶל הַחוֹמָה בְּלִי
מִכְשׁוֹל / וְהִתְיַצְבְּתִי בְּשַׁעַר הַגְּדוֹל / בֹּא לְקֶרְאֵתִי אִישׁ זָקֵן / לְבוֹשׁ בִּשְׂרִיִן וּמוֹגֵן
בְּמָגֵן / מְזוּיָן בַּחֶרֶב וּבִיָּלֶף / מְקוֹדְקוֹדוֹ וְעַד רִגְלָיו / הוּא גַם הִיָּה רְכוּב עַל רֶמֶךְ
אֲדוּם / שְׂרָקַע בְּרִגְלָיו וְחָפַר בּוֹרוֹת בְּמִקּוֹם / הָאִישׁ הִיָּה מֵלֵא חֲנוּפָה וְשִׁקְרִים / הֵן
כִּלְפֵי עֵנִיִים וְהֵן לַעֲוֹמַת עֲשִׂירִים / שְׁמוֹ שֶׁל הָאִישׁ הִיָּה כּוֹשֵׁל / וְהוּא הִיָּה כֹּאֵן בַּעִיר
הַמוֹשֵׁל / מְרֹוב פֶּחַד כִּמְעַט הַתַּעֲלַפְתִּי / נִסּוּגוֹתַי וְכִמְעַט הַתְּנַרְפְּתִי / אֵלֵא שֶׁהָאִישׁ
פָּנָה אֵלַי בְּדִיבּוֹר רֶךְ / וְקִיבַל אֶת פְּנֵי בִשְׂמֵחָה וְאָמַר לִי כֵּךְ: / מִי אַתָּה, אֲדוֹן צַעִיר /
מִנִּיִן בֵּאת אֶל זֹו הָעִיר / מַה שֶּׁם הוֹרִיךְ, סֵפֶר לִי בְּקוֹל / וְאֵל תִּתְבַּיִשׁ מְכוּל וְכוּל /
מַהוּ הַמִּקּוֹם מִמֶּנּוּ בֵּאת / וְעַד אֵלֵינוּ הִגַּעְתָּ / עֵנִיתִי לוֹ: שְׁמִי יִדִּידִי יִרְא־שְׁמִי־
תְּמִיד / בֵּאתִי אֵלֶיךָ לְלַמּוֹד כִּתְלִמִּיד / לְשִׁנֵּן אֶת חוֹקֵי הַצְּדָק שֶׁלְךָ בְּכָל עַתָּה / וְלֵהִיֹּת
לְךָ עֶבֶד וְגַם מְשֻׁרֵת / מוֹצֵאֵי מִשְׁפַּחָה בְּרוּכָה / אֲבִי הִיָּה בַּעַל־מֵלֶאכָה / עִירִי שְׂמָה
מִתּוֹקָה – מִפְּנֵי טוֹבָה / עִיר־מִסְחָר כַּעִירָךְ, הוֹמִיִּיה וּיְפָה / בֵּאתִי לַעִירְךָ בְּגִפִּי / אִישׁ לֹא
פָּנָה אֵלַי וְלֹא שָׁאַל אֶת פִּי / כִּיצַד הִגַּעְתִּי לַעִיר הַזֹּאת / מַה רְצוֹנִי כֹּאֵן וְעוֹד וְעוֹד /
אֵךְ אַתָּה מוֹצֵא חֵן בְּעֵינַי מְאוֹד / מִפְּנֵי שְׂקָרְבָתְךָ אוֹתִי בַּחֲבִיבָה וּבִכְבוֹד / כֹּאשֶׁר הַמוֹשֵׁל
שָׁמַע אֶת קוֹלִי וְקִלְט אֶת דְּבָרֵי בְּרוּרוֹת / הוּא מִיד הִפֵּךְ יִרְא־שְׁמִים וְשׁוֹמֵר מִצְוֹת /
וְכַךְ אָמַר: בּוֹא נָא אֵלַי אֶל בֵּיתִי / כֹּל לְכַלּוֹךְ וְטוֹמֵאָה צִוּוִיֹּתִי לְהַשְׁלִיךְ בְּצֵאתִי / בֵּיתִי
עֵתָה נְקִי מְאוֹד / וְאַתָּה יִכוֹל לְהִתְאַרְחַ בּוֹ בְּכָל הַכְּבוֹד / אֲכִיִן לְמַעַן סַעוּדַת מַלְכִים /
כִּפִּי שַׁעֲשִׂירִים לִידִידֵיהֶם עוֹרֻכִים / תֹּאכַל מִלַּחְמִי בְּלִי שִׁיעוֹר, לֵלֵא תִנְאִי / וְתִמִּיד
אֲמַנָּה אוֹתְךָ בֵּין יִדִּידֵי / תִּשְׁתֵּה אֶת יַיְנִי הַטוֹב, הַטַּעִים / שִׁישְׂמַח אֶת לִיבְךָ – יִרְגִיעַ
וְיִנְעִים / תִּשְׁכַּב לִישׁוֹן בְּמִיטַתִּי כַּחוֹק / – אֶת דְּבָרֵי אֱלֹהִים אִינִי אוֹמֵר בְּצַחוֹק.

הַסִּיפּוֹר מִמְשִׁיךְ לְטוֹוֹת אֶת דְּבָרָיו בְּאוֹתוֹ הַסִּגְנוֹן. שְׁלוֹשׁ־עֶשְׂרֵה שָׁנִים הוּא בִּילָה
בְּטוֹב וּבְנַחַת, בֵּית־הוֹרִיו לְחַלּוּטִין נִשְׁכַּח מְלִיבּוֹ, עַד אֲשֶׁר קִיבַל מִכְּתַב־גִּנְאֵי מֵאֲבִיו
וְבוֹ הִטְפַּת־מוֹסֵר וּבִקְשָׁה שִׁיעוּזוֹב אֶת הַמוֹשֵׁל כּוֹשֵׁל, מִפְּנֵי "שְׂתַרְדַּר מִטְהָ־מִטְהָ / וְלִיבְךָ
יִתְמַלֵּא צַעַר וְחִרְטָה". בְּסוּפּוֹ שֶׁל דְּבַר נִפְגַּע יִדִּידִי מִמַּחְלָה, כּוֹשֵׁל בּוֹגֵד בּוֹ, הָאֵב
מִרְחָם עַל בְּנוֹ הַסּוֹרֵר וְשׁוֹלַח אֵלָיו אֶת הַרּוֹפֵא רִפְאֵל וְאֵת נֶאֱמָנוֹ עוֹרִיָּה וּמִצְוָה עֲלָיו
לְהוֹצִיא אֶת בְּנוֹ מִבֵּיתוֹ שֶׁל כּוֹשֵׁל. רִפְאֵל צִוּוּה עֲלָיו לְקַחַת אֲבַקַת חִרְטָה, פְּרָחִי
זְהִירוֹת, תְּבַלִּינִי זְרִיזוֹת, עֲנִפִי עֲנוּוָה, שׁוֹרְשֵׁי אֲמוּנָה – כֹּל זֶה לְעַרְכֵּב וּלְכַתּוֹשׁ
בְּמַכְתֵּשׁ תְּשׁוּבָה, לְהַכְנִיס אֶל סִיר דֶּאֱגָה, לְבַשֵׁל בְּמֵי דְמַעוֹת וּלְהַנִּיחַ אֶת הַכּוֹל
לְרַתּוֹחַ בְּאֵשׁ הַתּוֹרָה וְכו' וְכו'. וְכֹאשֶׁר הוּא מִיָּהָר וּרְקַח אֶת הַתְּרוּפּוֹת – הוֹקֵל לוֹ
מִמוּעַקְתּוֹ וְכו' – וּמִכֵּאֵן מוֹסֵר־הַהֶשְׁכַּל:

"נו, מיינע ליבע לייט, דאָס איז אַ משל, ווי מיט דעם מענטשן טוט זיך פירן פון דעם טאָג, וואָס ער ווערט געבאָרן ביז ער ווערט פאַרלאָרן". ונו, רבותי החביבים, הרי זה משל ללמדכם כיצד הדברים קורים לבן-אדם מיום הולדתו ועד מותו]. וכאן נוסף סיפור קטן, גם הוא כתוב במאקאמות, השאוב מתוך אוצר הפולקלור הבינלאומי – על אודות בחירתו למלך של הַר הראשון המזדמן, לרבות הנמשל המסורתי היהודי, והרי תרגומו:

נעליכם להודות / שכמו עם מלך הודו נוהגים אצלנו לעשות / האדם על העולם הבא אינו נותן דעתו / ורק צובר ממון להנאתו / וכאשר שנותיו אל קיצן מגיעות / הוא בא לשם בידיים ריקות / ואף כי בעולם הבא אין לו מליץ-יושר מכול וכול / – – – אך האדם שיש לו בראש שכל ולא רק מִצַח / מיטיב לדעת שאין הוא שוכן כאן נצח / והוא יִמְחַק מספר החיים המדומים / ועל כן הוא אוגר את האוצרות הנכונים / כלומר את המצוות והמעשים הטובים / אשר את דרכו מאירים ומרהיבים / והוא כבר מקווה ליום מותו / כדי לרשת את עולמו הנהיר המִפְצָה אותו / זה העולם שהיה בחייו רק חלום / והנה הוא רק מקווה להגיע לשם בשלום]. אם לדון על פי צורתן, הרי ניתן לראות בפואמות של משל ומליצה הישג בספרות יידיש. מן התקופה החלוצית ההיא (מלפני 1834) לא ידועה הוצאה לאור של היצירה הזאת. אך – האומנם נכתבו משל ומליצה בידיש במקורם? מן הסגנון מסתבר, שיש כאן מעין עיבוד יוצר מן המקור בעברית. בן-יעקב מציין בכותרת משל ומליצה 3 יצירות בעברית:

1. של הר' אפרים חי ריג"ו בר' עזריאל ("אגרות הלצות וחדות ושירים וקניות במשקלים שונים, כתב יד") – ערך 2405, עמ' 377.
2. של הר' משה גלאנטי בר' מרדכי סג"ל משענדשוב ('תוכחת מוסר', לבוב תק"ן) – ערך 2406, עמ' 377.
3. "להנרות לנער, כ"ו דרכי מוסר ומליצה לה"ק. נאספו מספרים שונים בציווי הר' דוד ששון בומבאי על-ידי הר' משה שטיינשניידר, עם ציורים, ברלין תרכ"א", ערך 2407, עמ' 377.

כמקור ליצירה שאנו דנים בה כאן אפשר להביא בחשבון אך ורק את ספרו של משה גלאנטי משענדשוב. לא הצלחתי, לצערי, למצוא בוילנה עותק מן הספר הזה, אפילו לא בספריית סטראשון. אך מאחר שהנחתי, שהפואמה משל ומליצה בידיש היא בכל אופן תרגום מעובד מעברית, פניתי אל היסטוריון הספרות העברית פרופ' יוסף קלוזנר, שלחתי לו העתק של קטע מן הפואמה וביקשתי הבהרה, במידת האפשר. והרי תשובתו שאני מתרגם כאן מעברית (החוזרת כאן ומתורגמת מידיש לעברית – המתרגם):

– – – במידה שהצלחתי לברר עד כה, נמצא החומר, אשר ממנו נארג הספר משל ומליצה, בספר חובות הלבבות מאת בַּחֲיֵי אבן פְּקוּדָה, שער 'עבודת האלוהים', פרק ט' (אבן פקודה תשכ"ט: קצ-קצא) וגם בספר בן המלך והנזיר מאת אברהם בן חסדאי, פרק י"ג (בנוסח שונה – בן חסדאי תשי"א: 97-101), אך נדמה לי שיש בעברית מקור שלם יותר, אך לא הצלחתי עדיין למצוא אותו. אני עוסק עתה בספרות העברית החדשה ולא בזאת של ימי-הביניים".

ואז פניתי באותו עניין אל הבקי בתולדות הספרות העברית וספרות יידיש ד"ר ישראל צינברג בלנינגראד, והוא השיב לי במכתב מיום 29 בפברואר 1932, שזו לשונו: "זה מעל לכל ספק משל ומליצה הוא תרגום מעברית. אך ד"ר קלוזנר טועה בהניחו שיצירה זו יש לה שייכות כלשהי אל חובות הלבבות או בן המלך והנזיר. הטקסט בעברית נכתב רק במחצית השנייה של המאה ה-18. בכרך החמישי של ספרי (די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בני יודן) (ספר שני, פרק 7, 293-319). אני דן באריכות בתופעה, שראשוני תקופת ההשכלה (ד"ר יהודה הורוויץ, יהודה מרגלית ואחרים) טרחו לכתוב בסגנון האופייני של המאקאמה. לא אוכל ברגע זה להצביע בוודאות על המקור העברי של משל ומליצה שבידיך – – – אגב, מתוך התבוננות לחרוזים בספר משל ומליצה מתחייב, שהמתרגם מוצאו היה מפולין או מוולין. מכל מקום לא מליטה. שום ליטוואק לא היה חורז, למשל 'שטים' עם 'פרום'." 27.

* * *

מי היה המחבר של ספר משל ומליצה ואף של האנתולוגיה סיפורי מעשיות כולה? זה יישאר כנראה עד תיקון. כן יישארו באלמוניותם המחברים של ספרי מעשיות אחרים, שיצאו לאור בסודליקוב בשנות ה-30 של המאה ה-19. מאידך גיסא קשה לשער, שסודליקוב היה מקום מגוריהם של המחברים האלה. ניתן אפוא להעלות על הדעת, שדפוסי סודליקוב הם העתקה ממהדורות שראו אור בגליציה, ששם היה למעשה המרכז הספרותי היהודי החשוב ביותר בשליש הראשון של המאה ה-19, או שהמחברים התגוררו בערים אחרות באוקראינה (אומאן, למשל, הוציאה לאור כתבים של חייקל הורוויץ). ניתן גם לשער, שהמחברים העממיים צמחו ממש מתוך המון העם, ואף כי נשארו אלמונים – הם נרתמו לעזור בחריש הקרקע העידית לקראת הצמיחה והפריחה של ספרות יידיש בעתיד.

הערות

- 1 את ההנחה, שספרון המעשייה (ה'מעשה' ביכל') בא לפעמים להחליף גם עיתון, ניתן להסיק מן העובדה, שלעתים קרובות הטקסט שלו שאוב במישרין מן העיתון. כך, למשל, הספר הקטן רפואות ועצות – וזיא צו רעטירען מענשין פֿון פלוצליכע שטערבליכע סיבות ר"ל. הערויס גינומען אונ איבער זעצט פֿון ציטונג 'קוריער ליטעווסקי' פֿון יאָהר 1836 דעם 21 יאָנואַר, נומ' 6 (דרוק ר. ראָם 1848, ז' 11). ורפואות ועצות – כיצד להציל אנשים מסיבות פתאומיות שיש בהן כדי להמית ר"ל. (מועתק ומתורגם מן העיתון 'קוריער ליטבֿסקי', מיום 21.1.1836, גל' 6).
- 2 מן הראוי להזכיר כאן את המחזור שפורסם בכרדיצ'ב ב־1818, שעליו הצביע נחום שטיף במאמרו 'על ההתפתחות ההיסטורית של הכתיב ביידיש' (די יידישע שפראך, קייב 1928, 1-2) ואת המהדורה המונומנטאלית של הסידור קרבן מנחה, שהופיע בסלאבֿיטָה ב־1832 (הספר נמצא בספריית האוניברסיטה בוויילנה).

- 3 (הערת העורך) ספר מידות הוא ספר־מוסר הקדום ביותר בידיש. המחבר אלמוני. הופיע לראשונה בדפוס באיסני, 1542. אפשר שנכתב במקורו בעברית, עוד לפני המצאת הדפוס, וכותרתו היתה 'אורחות צדיקים'. פרטים ראה: צינברג 1929: כרך 6: 173-177.
- 4 (הערת העורך) דער בראַנטשפיגל – ספר־מוסר פופולארי מאוד במאה ה־17. הופיע בדפוס בבאזל, 1602. הספר מיועד בעיקר לנשים. זוהי מעין אַנציקלופדיה של אורחות־החיים והדרכה כמעט בכל הפרטים. לשונו קלה, קולחת, אין גודש של הטפות־מוסר. הבראנטשפיגל מביא מופתים מחיי אישים ידועים. אפשר לראות בו ספר־מופת בו־אנר שלו.
- 5 (הערת העורך) לב טוב – ספר־מוסר נפוץ, מכוון בעיקר לגברים, אך גם נשים קראו בו והפיקו ממנו תועלת. הופיע לראשונה ב־1620, אך הפופולאריות שלו גברה דווקא במאה ה־18. מחברו ר' יצחק בן־אליקים מציין, שהספר נותן ביטוי לניסוח פולין ברוח האדיקות המחמירה.
- 6 (הערת העורך) שמחת הנפש – ספר־מוסר שהופיע כמאה שנים אחרי הבראנטשפיגל (לעיל, הערה 4) – בשנת 1707. מחברו אלחנן הענדל קירכהאן. הספר כולל את כל הנושאים הקשורים בדיני מוסר. בספר זה רב חלקו של החומר הסיפורי, וענייני המוסר מוצגים כמוסר־השכל. המחבר העריך מאוד את השמחה, ראה בה רפואה, הטיף באמצעות סיפורים יפים ומשלים לפיוס ונחמה כאמצעי להעלות את האדם על דרך הישר. ראה באוצר הספרים של בן־יעקב (וילנה 1880), ערך 864, בעמ' 594.
- 7 (הערת העורך) קב הישר – "מוסר השכל ויראת ה' ומעשים נוראים מלוקט מספרי יראים שלפניו" – פראנקפורט ע"ג מיין, תס"ה (1705). אוצר הספרים, 1880, ערך 3, בעמ' 515.
- 8 (הערת העורך) אמונת ישראל, כתב גדליה בן מנחם אברהם טייקיס, ספר־מוסר, המעלה "מוסר השכל בעיקרי הדת", וילנה וגרודנה, תקכ"ד (1764), אוצר הספרים, 1880, ערך 771, עמ' 41.
- 9 בספרייה של ייווא (בווילנה) נמצאים שלושה תרגומים לידיש של הכרוניקה המפורסמת יון מצולה של נתן נטע הנוכר על גזירות ת"ח ות"ט: אחד שיצא לאור בווילנה, הוא תרגומו של אייזיק מאיר דיק, תרכ"ב; השני כנראה מאוקראינה; השלישי מגליציה – בידיש נפלאה.
- 10 מאַקס עריק מזכיר בדרך אגב תרגום לידיש במהדורת "סיפורים מהגאון בעל המחבר תוספות יום־טוב ז"ל, וילנה, דפוס דבורז'ץ 1884". אין זו אלא הדפסה חוזרת של תרגום אייזיק מאיר דיק לספר מגילת איב"ה משנת 1864.
- 11 (הערת העורך) בן המלך והנזיר הוא ספר־מוסר, שמקורו בהודו, מתוך השקפת עולם בודהיסטית. בעיבוד היווני הוא לבש רמות נוצריות: אל בן המלך יוסאפאט מגיע נזיר ירא־שמים בְּלָעַם ומשכנע אותו בדבריו האדוקים ומשליו החכמים בצדקת האמונה הנוצרית. הספר תורגם ועובד בכל לשונות אירופה בימי־הביניים. גלגוליו רבים. הנוסח העברי נכתב בראשית המאה ה־13 בידי אברהם בן שמואל אבן חסדאי מברצלונה, שנהג לתרגם מערבית לעברית. ספר זה הוא תרגם מנוסח של מאקאמה. את המשלים והאגרות שאב אבן חסדאי לא רק מן הטקסט הערבי אלא גם מן התלמוד. ראה: אברהם בן חסדאי תשי"א: בן המלך והנזיר, מהדורת א.מ. הברמן, תל־אביב, וכן: ישראל צינברג 1929: כרך 1, עמ' 270-272.
- 12 ברונאָ קורמאן הוכיח דרך אגב בעבודתו המצוינת 'טכניקה של חריזה בפואמה על פי מגילת אסתר, המבורג 1590 – תרומה לסיכום המערכת הקולית של יידיש העתיקה', דיסטראציה שהוגשה לפאקולטה הפילוסופית באוניברסיטת המבורג, עמ' 66, שאין הקופלמן של 'משלי שועלים' זוהה עם הקופלמן של הפואמה על פי מגילת אסתר, כפי ששיערו עד כה חוקרי ספרות יידיש הישנה, לרבות מאַקס עריק (עריק 1928: 367).

- 13 המהדורה הראשונה של אלף לילה ולילה ביידיש-טייטש, הופיעה בפראנקפורט תקנ"ז (1796) – לפי קהלת משה, א. שולמן ול. וינר – היו בה 12 חלקים סך-הכול 221 עמודים. להלן – בווארשה 1835, בווינה 1850–1851 בתוספת תמונות, 794 עמ' וכותרת משנה 'אַראַבישע ערצהלונג' וסיפור ערבי, 2 חלקים, למברג 1503. לפי ידיעה, שאיני יכול כרגע להצביע על מקורה, הרי המתרגם של מהדורת וארשה (הזהה, כנראה עם מהדורת למברג) היה מ. זאנדמאן ושם המהדורה 'נייא טויוענד אונד איינע נאכט אָדער ניאי אַראַבישע געשיכטען' ואלף לילה ולילה חדש או סיפורים ערביים חדשים, וארשה 1852. הודפס מחדש על-ידי חיים קעלטער 1864, ב-4 חלקים, (2) + 96 + 112 + 26 + 96. מהדורה מקוצרת מאוד ומעובדת, ביידיש עממית פחות-אוויתור, של הסיפורים הערביים: 'טויוענד אונד איינע נאכט – וואונדערבאַרע ערציילונגען צו דער צייט פערטרייבן, און צו געזעללענשאַפט פערגעניגן'... ואלף לילה ולילה, סיפורים מופלאים לביילוי הזמן והנאת החברה, מודפס ביידיש-טייטש רגילה לחלוטין בכדי שכל אחד יוכל להבין – ברפוס הוצאות הנגידה האלמנה חייה תחי, אשת המנוח הר' יעקב הרשנהורן, ר' שלמה שמעון נ"י שטיינברג ור' מנחם מנדל שניידמסר, לובלין תרס"ט. לפי הציון ברוסית: "מהדורה חדשה על פי מהדורת וארשה 1864". (חלק 1 – 82 עמ'; חלק 2 – תרע"ד, 1914 – 94 עמ'; חלק 3 – תרע"ד, 106 עמ'; חלק 4 – תרס"ט 1911 – 76 עמ'). גם הקובץ אלף ימים ויום, 'פערסיאַנישע היסטאָריעס, וואונדערבאַרע ערצהלונגען' וסיפורים פרסיים, סיפורים נפלאים, וארשה 1855, חוזר ונדפס עד הזמן האחרון (וילנה 1911, למשל).
- 14 (הערת העורך) מן הראוי להעיר, שהדברים פורסמו ב-1932, כלומר לפני כ-70 שנים. בינתיים פורסמו עיונים ומחקרים הן על סיפורי רבי נחמן מבראסלאב והן על שבחי הבעש"ט.
- 15 הולמסטוק מצטט מתוך המהדורה ביידיש של שבחי הבעש"ט, שראתה אור בברדיצ'ב ב-1821. אך אין זו מהדורה ראשונה. הודות לידידי נוח פרילוצקי נודע לי, שכבר ב-1816, כלומר שנה אחת לאחר הופעת המקור בעברית – מהדורתו של הרב דביבער ב"ר שמואל שוחט, ברדיצ'ב תקע"ה וקאפוסט תקע"ה (מהדורת קאפוסט הועתקה והודפסה על-ידי ש.א. הורודצקי, בברלין 1922) – יצא לאור בזולקבה תרגום ליידיש של שבחי הבעש"ט, דברים על אודות מייסד החסידות כתובים בידי סופר-עם יהודי אלעזר פאָוער ספרא, ויש סוברים, שאף זו אינה המהדורה הראשונה, מפני שהיא מעין פלאגיאט. פרטים לעניין זה בוודאי יפרסם פרילוצקי בעצמו(?).
- 16 נזכיר כאן רק את האוספים של אריה'ל פרידמן (1845–1920): ספר לקוטים ופלאים – – – 'וואונדערבאַרע געשיכטן אונ נאָך אַזעלכע טהיערע זאַכן אויסגעקליבן פֿון גמרא און מדרשים', יצא לאור במהדורות רבות (אחת המאוחרות יותר: לובלין 1911, 101 עמ'). יש גם אוסף של תשר"ק (ישראל-יוסף זעווין, 1872–1926), שהיה בבחינת הקובץ המלא של 'אַלע אגדות פֿון תלמוד' (3 כרכים 1922), וכן דער אַוצר פֿון אַלע מדרשים (4 כרכים, ניו-יורק 1926). יתר על כן: יהושע מְזֶה, מחברם של עשרות ספרוני-מעשיות, ולאחרונה יונה קרעמפעל, שפרסם בהוצאה לאור של שמחה פריינד בפּשמישֶל מחזורים אחרים של סיפורים היסטוריים, מעשיות חסידיות, אגדות וכו'.
- 17 מכל האוסף של ליאו וינר, כ-1800 כותרים, שהוא נתן במתנה לאוניברסיטה של הארווארד, הוא רשם רק חלק. אך ניתן לשער, שלא היה פוסח על המהדורות הישנות והנדירות. יתר על כן, ד"ר א. רובאַק, שפעל רבות למען אירגון מדור היידיש בספרייה של אוניברסיטת הארווארד, גם הוא אינו מצוין מהדורות אלו בתיאורו של מדור זה (פּילאָלאָגישע שריפֿטן 2, יווא, וילנה 1928, עמ' 381–400). זה סימן, שאף וינר לא ראה בעיניו את ההוצאות הנדירות.

- 18 (הערת העורך): אנחנו רושמים כאן את הדברים בתרגום לעברית. המעוניין בקטע הזה במקורו – יוכל בלי קושי למצוא אותו בנוסח המקורי של המאמר: י״וֹאָב־בלטער, כרך שלישי, וילנה, עמ' 250.
- 19 והרי מספר דוגמאות של שינויי-נוסח: ב'אלדד הדני': 1845 – אויסדעררוויילט אין די ישראל; 1848 – אויסדעררוויילט אָן די ישראל; 1845 – איין גוט און אַ פעט לאנד; 1848 – איין גוטע און א פעטע לאַנד; 1845 – זיי זעהען זיך אַמאָל איינס עס אַנדערע; 1848 – זיי זעהען זיך איינס מיט די אַנדערע; 1845 – ריטשקע; 1848 – טיך. וכו'.
- 20 איני בטוח אם אמנם יצאה לאור מהדורה של סיפורי מעשיות ב'1849. אך ספרונים בודדים מתוך הקובץ אכן הועתקו ונדפסו מחדש, ובהם סטיות קלות מן הטקסט של 1848. בהוצאת האלמנה והאחים ראָם, בתאריך 1851, למשל, שאושרה על-ידי הצנזורה ב'22 בנובמבר 1848, נכללו הספרונים אלדד הדני, נשיקות משה וצוואת רבי אליעזר הגדול... גם מדפיסים אחרים בוילנה, כמו למשל, משה-יואל טיפוגראַף, שהדפיס מחדש את נשיקות משה (1864), ואילו אברהם-יצחק דבורן־ץ פרסם כנ"ל (1864) את צוואת רבי אליעזר וסיפורי מעשיות של עֲדֵי שקר (העתקה של מעשיות נחמדיים). כן הוציאו לאור ש"י פין וא"צ רוזנקראַנץ קובץ סיפורי מעשיות, שכלל מעשה ניסים, משל ומליצה, מעשה צדקה (בקובץ ובתדפיסים בודדים ב'1863 וב'1865). אפשר שהדפיסו מחדש את סיפורי מעשיות גם בערים אחרות. כך מציין, למשל, נח פרילוצקי ב'קונסונאטיזם' שלו בספרו בשם ספר מעשה צדקה, שהודפס בווארשה (1843) ובו סטיות קלות בלבד מן הפרסומים של וילנה. פרופ' ליאו וינר מציין בביבליוגראפיה שלו את ספר סיפורי מעשיות (הוצאת וארשה 1874, 170 עמ') ומעיר, שקיימות מספר מהדורות של ספר זה. אין הוא מציין אם כוונתו למהדורות מאוחרות יותר או שמא למוקדמות יותר. ספר סיפורי מעשיות במהדורה מלְמַכְּרַג (הוצאת י"מ שטאַנד, 1867) היה מצוי בספריית סטראשון בוילנה. לא הצלחתי, לצערי, לקבל את העותק לצורך השוואה, מפני עבודות האיירגון מחדש בספרייה. איני בטוח אפוא שההוצאה זהה לקובץ מסודילקוב.
- 21 בתרגום ליידיש של ספר סיפורי מעשיות ניתן הנוסח המלא, לרבות השאלה 'מה שאלו אנשי העיר קירו את רבינו צמח גאון יעקב', וכן תשובתו של הגאון עם השמטות קלות: חסר סיפורו של אלדד בדבר התקרית של נהרות בבל, כיצד ירדה על הגולים, סתרבו לשחק על האדמה הטמאה חֲשֵׁרַת עננה קודרת ונשאה את כולם אל חוֹילָה יחד עם אוהליהם ועם עדרי הצאן והבקר – והניחו אותם שם.
- 22 בנוסח אחר נכלל מחזור האגדות על משה בספר דברי הימים למשה רבינו ע"ה ופטירתו ופטירת אהרן ע"ה ומעשה טובי בן טוביאל, של ר' אהרן שלמה בן מסעוד, שיצא לאור במקור העברי ובתרגום ליידיש בעת ובעונה אחת בוילנה, בדפוס ראָם (1851 – 136 עמ'); 1854 – 138 עמ'). בן-יעקב מציין מהדורה ביידיש: זיטומיר תר"ט (בן-יעקב 1880: ערך 92, עמ' 105). להצלחה רבה זכה קובץ האגדות על משה רבינו ביידיש, שנקרא גדולת משה. בן-יעקב מציין את המהדורות הבאות: סאלוניקי תפ"ו, אמסטרדם תקס"ז, יוֹפּוֹב תר"ה, וארשה 1849 ועוד (בן-יעקב 1880: ערך 67, עמ' 93). לא ידועות מהדורות וילנה: 1847 (?), 1848, 1851, 1860 (בהוצאת דפוס ראָם), 1864 (דבורן־ץ), 1864 (דפוס טיפוגראַף).
- 23 בספריית ייווא היתה מצויה מהדורת מעשה גדולה משנת 1845, מתנה ששלח ש. רובינשטיין מאוטבּוֹצֶק.
- 24 אופייני הדבר, שההדפסה החוזרת של צוואת רבי אליעזר הגדול על-ידי דפוס דבורן־ץ (וילנה 1864) יש בה מספר סטיות כתיב, גם השמטות אחרות של קטעים בענייני מין ואמונות תפלות. בסעיף מג, למשל, כתוב: "בני עליך להזהיר את אשתך מפני חתנה הראשון, כלומר שלא תזנה עימו". ממשפט זה הושמטו המילים החל מ'כלומר'. בסעיף נט, שבו דן המחבר בהוראה לא לישון לבר בבית מפני הקליפה הלילית, לאמור: "כאשר

- היא חוטפת בן-אדם או ילד היא גוררת אותו מעבר לעולם הזה". משפט זה חסר לחלוטין במהדורת דבורן'ץ.
- 25 מדובר בסיפור גדול יותר בהיקפו. בשעה שכל סיפורי המעשיות וגם די אלערליי מעשה ביכלעך אין היקפם עובר על מספר עשרות עמודים, הרי הסיפור תיאור המסע של הרב ר' לוי משתרע על 72 עמודים.
- 26 והרי הטקסט המלא של עמוד השער: ריזו בשרייבונג פון הרב ר' לוי פון אמשטרדם ותיאור המסע של הרבי ר' לוי מאמסטרדם, כיצד יצא לדרך – – – יהודים הפליגו מאמסטרדם באונייה, שהיתה מלאה ערלים, מתוך כוונה למצוא איים רבים בארץ הקרויה אינדיה (הודו): הוא מספר הרבה פלאים וחידושים שראה במו עיניו וכן על מלחמות שאנשי האונייה ההולנדים לחמו עד אשר כבשו שני איים, וכיצד הוא מצא באיים הרבה יהודים שהגיעו לשם עם גלות עשרת השבטים, והם גם סיפרו לו על כל מנהגיהם. מסע זה של ר' לוי מאמסטרדם אין לו שייכות למסע של אהרן לוי ספרדי המפורסם, או כפי שהיה שמו כאחד האנוסים אנטוניו דה מונטזינוס, שמסר את רשמיו על פגישותיו המופלאות עם האינדיאנים בשעת מסעו מעבר להרי הקורדיל'רים, במדינת קוויטו, באוזני חוג ספרדים מאמסטרדם, ומנשה בן ישראל (1604–1657) פרסם את דבריו בספרו ספר מקווה ישראל (בן-יעקב 1880: ערך 109, עמ' 865). מחבר ספר המסע בוודאי ניצל את הסיפורים והסקירות על אודות הזיקה בין האינדיאנים ועשרת השבטים, שהיו פופולאריים מאוד בזמנו, אלא שבקי גדול בגיאוגרפיה הוא לא היה, והוא פרש את כנפי דמיונו באורח חופשי ברומאן-המסעות המיוחד הזה.
- 27 כל המהדורות של סיפורי מעשיות וגם אלערליי מעשה ביכלעך בפירוש אינן מעידות על עריכה 'ליטאית'. אל ההעתקות שיצאו לאור בוילנה הסתננו דווקא לא מעט צורות ליטאיות (כמו, למשל, די וועג במקום דער וועג), אך אלה היו תיקוני קולמוס של ה'בחור הסדר' או העורך.

מראי מקום

- אבן פקודה בחיי תשע"ט: ספר חובות הלבבות, ירושלים.
- בן חסדאי אברהם תשי"א: בן המלך והנזיר, מהדורת א.מ. הברמן, תל-אביב.
- בן-יעקב יצחק 1880: אוצר הספרים, וילנה (מהדורה מצולמת).
- דובנאוו שמעון 1929: 'דער צווייטער חורבן פון אוקראינע (1768)', היסטארישע שריפטן, כרך 1, ייווא, ווארשע, 27–54.
- האלמשטאק ל. 1930: 'דער יידישער לעבנשטייגער אין 18טן י"ה', צייטשריפט 4, מינסק, 85–120.
- ווינריך מאַקס 1928: בילדער פון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע, וארשה.
- לוריא שלום 2000: ר' אליהו בחרו ושירתו על בוכא האביר', חוליות 6, חיפה, 11–53.
- עריק מאַקס 1928: די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור, וארשה.
- צינברג ישראל 1929: 'אויס דער אלט-יידישער ליטעראַטור, פילאָלאָגישע שריפטן 3, וילנה, 173–184.
- צינברג ישראל 1943: די געשיכטע פון ליטעראַטור בני יודן, מהדורת ניו-יורק, הכרכים 1–2.
- שמרוק חנא 1978: ספרות יידיש, פרקים לתולדותיה, תל-אביב.